

МЕТРИЧНІ КНИГИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ДЕМОГРАФІЧНИХ І СОЦІАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ НА ЗАПОРІЖЖІ В КІНЦІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

О. М. Ігнатуша

Запорізький національний університет

ioleksa@ukr.net

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-1959-1085>

І. М. Кривко

Запорізький національний університет

kirenn@ukr.net

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-5694-4017>

Ключові слова: метричні книги, церква, священник, джерело, актові записи.

У статті привертається увага до метричних книг, що велися при церквах на території Запорізького краю з кінця ХVІІІ – до початку ХХ століття, і містили не тільки офіційну інформацію про особу, а й чимало інших відомостей. Виділено три умовних групи метричних книг в Державному архіві Запорізької області, відмінних хронологією відображення подій, місцем укладання, специфікою фондоутворення. Пояснено і проілюстровано потужний потенціал цього виду історичних джерел для висвітлення історії демографічних і соціально-економічних процесів.

METRIC BOOKS AS A SOURCE FOR STUDYING DEMOGRAPHIC AND SOCIAL PROCESSES IN ZAPORIZHZHIA IN THE LATE 18th - EARLY 20th CENTURIES

O. M. Ihnatusha

Zaporizhzhia National University

I. M. Kryvko

Zaporizhzhia National University

Keywords: metric books, church, historical source, civil records, social status.

The article draws attention to the metric books that were kept at churches in the Zaporizhzhia region from the end of the 18th to the beginning of the 20th century, and contain not only official information about a person, but also a great deal of other information. The mass of documents that make up the metric books stored in the State Archives of Zaporizhzhia Region is characterized. The specifics of their chronological and territorial reflection of historical events are indicated. Three nominal groups of metric books are distinguished, differing in the chronology of events, the place of compilation, and the specifics of fund formation. Attention is drawn to the peculiarities of metric books kept by representatives of different religions. The powerful potential of this type of historical source for covering the history of demographic and socio-economic processes is explained and illustrated. It is claimed that the books give an idea of the size of settlements, their administrative subordination, and the religious affiliation of the population. Based on the listed characteristics, it is possible to establish the nationality of a part of the inhabitants of a settlement. The earliest surviving metric books indicate which category a settlement belonged to, whether it was a state-owned or privately owned village. Due to the preservation of the metric books of individual churches, it seems

possible to track the following over several decades: changes in population size, the spread of epidemic diseases, birth rates by year and month, the number of marriages and deaths, age at marriage, life expectancy, etc. The sources reveal changes in the social status of the population. In particular, their belonging to the peasant, Cossack, bourgeois, and merchant classes is indicated. When indicating military status, the place of service and military unit were usually indicated. The foreign citizenship of the person was also indicated. Professional characteristics (for example, teacher) or educational level (student, seminarian) were also mentioned. There is information available with the surnames of clergy who made the recordings, which allows us to establish the duration of service of these individuals in a particular settlement, at a particular religious unit, etc.

Актуальність питання, яке порушується цією публікацією, зумовлена станом краєзнавчих досліджень на території Запорізького краю, які перебувають на порозі піднесення та ще не набули бажаного розвитку. Джерельна база краєзнавчих досліджень XVIII – до початку XX ст. бажає кращого з огляду на стан збереженості давніх архівів. Цей факт висуває вимоги перед дослідниками використовувати по максимуму ресурси наявних джерел. Разом із тим, у Державному архіві Запорізької області зберігся чималий комплекс документів у вигляді метричних книг реєстрації актів громадянського стану, які здатні суттєво заповнити прогали відомостей про ранню історію населених пунктів Запорізького краю. Тому, черговий раз намагаємося привернути увагу до наявного комплексу джерел, увиразнивши його інформативні можливості і показавши факти успішного залучення цих джерел до історичних краєзнавчих досліджень.

Переконані, що із закінченням сучасної російсько-української війни в українському суспільстві постане гостра потреба оновлення і переосмислення історії міст і сіл, в тому числі, й на теренах Запорізької області. І тоді це завдання виявиться критичним і практично важливим.

Маємо думку, що метричні книги, які велися релігійними установами на території краю з часів його масового заселення і до 20-х рр. XX ст., продовжують лишатися недостатньо оціненими як джерела історичної інформації. Хоча серйозні зрушення у плані розуміння їхньої значущості вже зроблені.

Як відомо, практика ведення метричних книг при церквах України відноситься до кінця XVI ст., ставши відгуком на впливи Реформації та Контрреформації. Проявом цього цивілізаційного процесу стало визначення форми метричних записів для реєстрації чинів хрещення, вінчання, похоронів, а також укладення списків парафіян у Требнику митрополита Петра Могили 1646 р.

Проте масове запровадження метричних книг, з уніфікованим формуляром записів і покладенням функцій їх ведення на духовенство, було пов'язане з інтеграцією українських земель до складу російської імперії. Цього вимагали петровські реформи, що від 1722 р. поставили церкву у цілковито підконтрольне державі становище. У 1806 р. було вперше поширено друковані форми книг. Метричні книги, як офіційні державні документи, велися при церквах аж до встановлення радянської влади, коли записи актів громадянського стану було передано спеціальним відділам при місцевих виконкомах. Важливими обставинами, що перетворили ці документальні джерела на масові і забезпечили умови для дослідження історичних процесів шляхом їх аналізу, було те, що метричні книги являли собою обов'язковий документ для ведення на всій території, підконтрольній російській імперії, а зміст їхніх записів був регламентованим і контрольованим з боку влади. Крім того, ведення цих книг здійснювалося у двох примірників, один із яких неодмінно надсилався в консисторію, а інший залишався при церкві, чим були створені кращі умови для збереження даних джерел. Метричні книги були постійно задіяні у діловодстві парафії. На їх підставі духовними особами робилися виписки і свідоцтва, довідки, що мали офіційний характер. Ці документи були потрібними для подання в різні державні інституції: судові, освітні установи, при влаштуванні на службу тощо. Тож охайне ведення і збереженість на місцях метричних записів книг була предметом постійної уваги настоятелів церков, очільників релігійних громад. Проте, як показує практика, духовні особи нерідко відступали від жорстких вимог щодо заповнення книг, залишали незаповненими окремі графи, давали неповну інформацію про осіб, не засвідчували акти підписами усіх учасників чину, писали нерозбірливим почерком тощо. Це, у свою чергу, знижує інформативні можливості записів.

Слід брати до уваги й те, що у формуляри метрик неодноразово вносилися зміни, що ускладнює аналіз зазначених джерел за одним алгоритмом. Проте зазначені обставини не є критичними для історичного дослідження і не знижують цінності метричних книг як історичних джерел.

Прекрасний взірєць історичного дослідження метричних книг продемонстрував відомий краєзнавець Я. П. Новицький. Саме на матеріалі таких книг Покровського собору рідного міста він побудував значну частину своєї відомої «Історії міста Олександрівська»¹. З метричних книг ним були почерпнуті надзвичайно цінні відомості про чисельний склад жителів, динаміку його змін, стихійні лиха та епідемії, що прокотилися нашим краєм, про соціальний та етнічний склад населення та потоки його поповнення, міграційні процеси і роль міста у військових кампаніях російської армії кінця XVIII ст. тощо.

У добу незалежності відродження історичного краєзнавства в Україні, розвиток історичної регіоналістики як нового напрямку наукових студій, а також небачений прогрес генеалогічних досліджень суттєво підіграли інтерес до зазначеного нами виду джерел.

Ці зрушення стали результатом взаємодії багатьох факторів становлення вітчизняної історичної науки за доби державної незалежності України на принципово нових теоретичних і практичних засадах, оновлення методологічного інструментарію, відновлення і розвитку кращих традицій української археографії та джерелознавства, використання новітнього світового досвіду.

Вже в 90-х рр. XX ст. історики звернули увагу на значний потенціал метричних книг для досліджень з історичної регіоналістики, краєзнавства, генеалогії, про що свідчать, поряд з нашими розвідками², публікації А. В. Бойка³,

¹ Новицький Я. П. История города Александровска в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии. 1770–1806 гг. *Твори у 5 томах*. Запоріжжя: АА Тандем, 2007. Т. 1. С. 184–303.

² Ігнатуша О. М. Документи релігійних установ та організацій з фондів Держархіву Запорізької області, як джерело до вивчення історії рідного краю (кінець XVIII – перша третина XX ст.). *Вестник краєведа. Тезиси наукових докладов и сообщений (апрель 1990 г.)*. Запоріжжя, 1990. С. 35–36; Ігнатуша О. М. Документи Держархіву Запорізької області про особливості релігійного життя населення Півдня України (XIX ст. – 30 рр. XX ст.). *Малочисленные национальности Юга Украины: история и современность. Тезисы к областной научно-практической конференции 19–20 октября 1990 г.* Запоріжжя, 1990. С. 75–77.

³ Бойко А. В. Колонізація і аграрні відносини в Південній Україні у джерелах останньої чверті XVIII століття. *Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали наукових*

С. П. Шевчука⁴, та науковців з інших регіонів України – В. Б. Любченка⁵, І. Я. Скочиляса⁶ та ін.

Дослідження регіонального характеру закономірно ставали загальноукраїнським трендом і на початок XXI ст. вийшли на рівень ґрунтовних наукових публікацій, дисертаційних досліджень та монографій з історії Південної України та окремих аспектів її соціального, демографічного, конфесійного розвитку.

Вже у другій половині 90-х рр. XX ст. в Запоріжжі було надруковано популярну історію міста, яке до 1921 р. носило назву Олександрівська. Це своєрідна хроніка найбільш давніх подій від 1770 до 1820 року. Її автори – Н. Кузьменко та В. Чернолуцький, – побудували своє оригінальне дослідження значною мірою не тільки на вивченні найдавніших архівів міського врядування, а й на використанні метричних книг, зокрема – міської Покровської соборної церкви⁷.

Успішне задіяння матеріалів єврейської синагоги м. Олександрівська допомогло С. Ф. Орлянському провести новаторське дослідження з ранньої історії олександрівської єврейської громади⁸.

І. І. Лиман запропонував погляд на метричні книги як джерело з церковного устрою Південної України другої половини XVIII – першої половини XIX ст.⁹

читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди. Дніпропетровськ, 1995. С. 34–39; Бойко А. В. Соціальна історія Південної України останньої чверті XVIII століття (проблема суспільних груп). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя, 2000. Вип. XI. С. 100–106.

⁴ Шевчук С. П. Заселення Куйбишевського району Запорізької області в першій половині XIX століття. *Етнографічні дослідження Південної України*. Запоріжжя, 1992. С. 39–40.

⁵ Любченко В. Б. Колекція подільських метричних книг XVIII ст. як джерело історико-краєзнавчих досліджень. *Матеріали IX Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський, 1995. С. 170–173.

⁶ Скочиляс І. Метричні книги в Галичині першої половини XVIII ст. *Знак: Вісник Українського геральдичного товариства*. Львів, 1997. Ч. 14. С. 4–5; Скочиляс І. Запровадження метричних книг у Київській православній митрополії в другій половині XVII століття. *Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства*. Біла Церква, 2001. Вип. 2. С. 77–87.

⁷ Кузьменко Н., Чернолуцкий В. Популярны очерки истории Александровска. Т. I: Рождение города (1770–1820). Запоріжжя: Дикое Поле, 1997. 152 с.

⁸ Орлянский С. Ф. Материалы к истории еврейской общины Александровска (Запорожья). 1780 – февраль 1917 г. Харьков; Запоріжжя: Еврейский мир, 1997. 64 с.

⁹ Лиман І. Метричні книги як джерело з церковного устрою Південної України другої половини XVIII – першої половини XIX ст. *Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Київ, 2001. Т. 7. С. 197; Православна церква на Півдні України (1775–1781) / упоряд.: І. Лиман. *Джерела з історії Південної України*. Т. 4. Запоріжжя: РА «Тандем-У»,

Активно використовував матеріали метричних книг Ю. П. Князьков для укладання свого двотомного історико-географічного і топонімічного словника¹⁰.

Плідно працювали з метричними книгами церков колишнього Куйбишевського (Більмацького) району Запорізької області краєзнавці О. С. Решетніков і С. П. Шевчук, підготувавши у 2024 р. публікацію «Православні церкви Більмацького краю ХІХ – початку ХХ ст.», яка побачила світ, на жаль, дуже обмеженим накладом. У передмові до видання автори однозначно висловлюються: «Джерельною базою даної роботи є «Метричні книги» церков та ревізійні казки Більмацького краю, які зберігаються у фондах Державного архіву Запорізької області»¹¹. Ця книга краєзнавців – заклик до земляків наслідувати їхній приклад у вивченні і популяризації історичних знань про свій рідний край, одного зі шляхів формування і зміцнення національної ідентичності поколінь співвітчизників.

Але чи не найбільший успіх у активному використанні матеріалів метричних книг з історії Запорізького краю і показу широких можливостей цього виду джерел продемонстрували А. В. Новіков – голова Запорізького генеалогічного товариства, він же – автор публікацій з історії кількох сільських населених пунктів області та книг із родоводу Новікових¹², а також А. В. Макидонов – автор низки монографій з ранньої історії міста Запоріжжя, Дніпровської лінії фортець (1770–1797), а також публікацій найперших метричних книг м. Олександрівська¹³. Вказані автори поширили інформацію

архівних джерел шляхом публікації їхнього змісту, конкретизуючи та ілюструючи результати своїх наукових здобутків.

Згадані публікації – доказ доцільності і можливості ефективного дослідження записів метричних книг, які допомагають відкрити нові горизонти історичних знань про минуле Запорізького краю.

На шляху цього пізнання важливим теоретичним здобутком стали наукові публікації, монографія та дисертаційне дослідження С. Г. Гузенкова¹⁴. Хоча автор будував свої дослідження на джерелах другої половини ХІХ – початку ХХ ст., досвід вивчення показав можливість його використання і при аналізі джерел більш раннього часу, які в Державному архіві Запорізької області збереглися з 80-х рр. ХVІІІ ст.

Примітно, що теоретичні здобутки С. Г. Гузенкова знайшли поцінування науковців. Процитуємо сучасного дослідника демографічних трансформацій болгарської спільноти Південної Бессарабії О. І. Ганчева, який наприкінці 2020 р. у спеціалізованій вченій раді Запорізького національного університету захистив докторську дисертацію на відповідну тему. Характеризуючи теоретичні засади свого монографічного дослідження, О. І. Ганчев, прямо посилаючись на монографію С. Г. Гузенкова, стверджує: «Для нашого дослідження наукову цінність та джерельну інформативність мають метричні книги та відомості про сповідь»¹⁵. Маємо з сумом констатувати, що С. Г. Гузенков – молодий і здібний дослідник, не зміг вповні реалізувати свій талант, рано пішовши у засвіти, захищаючи Україну від російських агресорів.

2004. С. 114.

¹⁰ Князьков Ю. П. Запорізька область. Історико-географічний і топонімічний словник. Вип. 1. (Василівський, Вільнянський, Гуляйпільський, Запорізький, Новомиколаївський райони). Запоріжжя: «Тандем-У». 2004. 320 с.; Князьков Ю. П. Запорізька область. Історико-географічний і топонімічний словник. Вип. 2. (Великобілозерський, Кам'янсько-Дніпровський, Куйбишевський, Михайлівський, Орхівський, Пологівський, Розівський, Токмацький райони). Запоріжжя: «Тандем-У», 2006. 339 с.

¹¹ Решетніков О. С., Шевчук С. П. Православні церкви Більмацького краю ХІХ – поч. ХХ ст. Запоріжжя: Дніпровський металург, 2024. С. 6.

¹² Каменка-Днепровская и район в документах: справочник / авт.-сост. А. В. Новиков. Запорожье: СТАТУС, 2020. 612 с.; Новиков А. В. Великая Белозерка. Статьи и документы по истории села. Запорожье: СТАТУС, 2019. 704 с.; Гусарка: Статьи и документы по истории села / авт.-сост. А. В. Новиков. Изд. 2-е, доп. Запорожье: СТАТУС, 2018. 652 с.; Новиков А. В. Новиковы: Семейная история (в документах). Запорожье: СТАТУС, 2017. 592 с.

¹³ Макидонов А. В. История г. Запорожья (Александровска). Начало. Запорожье: СТАТУС, 2024. 280 с.; Макидонов А. В. Метрические книги г. Запорожья (Александровска) (1789–1800). Запорожье: СТАТУС, 2023. 344 с.; Макидонов А. В.

Первые метрические книги г. Запорожья (Александровска) (1774–1788). Запорожье: СТАТУС, 2017. 256 с.; Макидонов А. В. Днепровская линия (1770–1797). Запорожье: Акцент, 2014. 556 с.

¹⁴ Гузенков С. Г. Метричні книги як джерело з історичної демографії Південної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Запоріжжя, 2005. 17 с.; Гузенков С. Г. Метричні книги Південної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: джерелознавчий нарис. Київ; Запоріжжя: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2011. 124 с.; Гузенков С. Метричні книги як джерело з соціальної історії Південної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: інформативні можливості (на матеріалах Державного архіву Запорізької області). *Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Київ, 2001. Т. 6. С. 206–209; Гузенков С. Г. Особливості фіксації неправославного населення у православних метричних книгах Південної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. *Культурологічний вісник. Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини*. Запоріжжя, 2006. Вип. 16. С. 18–24.

¹⁵ Ганчев О. І. Демографічні трансформації болгарської спільноти Південної Бессарабії (ХІХ – початок ХХІ ст.). Оdesa: Сімекс-Прінт, 2020. 636 с. С. 31–32.

Отже, приходимо до узагальнення, що здобутки сучасної історіографії різних аспектів порушеного питання показують наявність серйозного теоретичного підґрунтя і численних красномовних прикладів для наслідування тими, хто прагне використання метричних книг для вивчення історії міст і сіл, генеалогічних та біографічних досліджень Запорізького краю. Сучасні теоретичні здобутки при вивченні метричних книг XVIII – початку ХХ ст. серйозно полегшують і спрощують пошук оптимальних шляхів ефективного використання інформації, «закодованої» в цих джерелах, відкриваючи шлях для проведення досліджень демографічних та соціальних процесів у самому широкому сенсі.

Варто додати, що завжди на вістрі пропагування інформації про метричні книги і розкриття їхнього потенціалу були архівісти. Зокрема, працівники Державного архіву Запорізької області забезпечували введення цих документів до наукового обігу шляхом вдосконалення науково-довідкового апарату¹⁶, публікацій цих джерел у збірниках архівних документів, розробці анотованого реєстру описів¹⁷, включенні відомостей про ці джерела в інформаційну діяльність у різних тематичних контекстах¹⁸.

Робота у схожому напрямку велася і архівістами та, переважно, науковцями закладів вищої освіти Житомира, Маріуполя, Одеси, Полтави, Сум, та інших міст¹⁹.

¹⁶ Каталог метричних книг, що зберігаються у Державному архіві Запорізької області / автори-упоряд.: В. А. Архипова, О. Ю. Зінчик, О. В. Шишкіна. URL: <https://short-link.me/11j2G>

¹⁷ Державний архів Запорізької області: Анотований реєстр описів. Т. 1. Фонди дорадянського періоду. Запоріжжя: Акцент Інвест-Трейд, 2012. 204 с. URL: <https://short-link.me/11j3x>; Анотований реєстр фондів православних церков, які зберігаються в Державному архіві Запорізької області / упоряд. О. Ю. Зінчик. URL: <https://short-link.me/YLJW>

¹⁸ Бондар В., Величко О. Документи про діяльність єврейських релігійних громад у ХІХ ст. *Запорізький архів Студії з історії євреїв Запорізького краю (ХІХ – І половина ХХ ст.)*. Мелітополь: ТОВ «Видавн. будинок ММД», 2010. С. 8 ; Запорізький архів. Студії з історії греків Південної України ХVІІІ–ХХ ст / авт.-упоряд.: О. Г. Величко, В. О. Бондар, Н. О. Гончарова, І. В. Козлова, Ю. О. Приймак. Запоріжжя: ТОВ «Оріон-7», 2003. 140 с.

¹⁹ Кондратюк Ю. С. Метричні книги Волинської єпархії кінця ХVІІІ – початку ХХ століть. Житомир: Держ. ун-т «Житомирська політехніка», 2021. 95 с.; Кригіна О. В. Метричні книги як джерело демографічної інформації: частина третя «про померлих». *Історичні та політологічні дослідження*. 2014. № 3–4. С. 147–156; Левченко В. В. Одеса і Новоросійський університет в метричних книгах: історико-джерелознавчий аспект. *Вісник ХНУ: серія «Історія»*. 2016. Вип. 52. С. 65–72; Лобко Н. В. З історії запровадження метричних книг на українських землях. *Сумський історико-архівний журнал*. 2010. № VIII–IX. С. 159–164. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/48118>; Бороденко О. А. Шлюб і родина

Тож, методологічні і технологічні проблеми проведення досліджень метричних книг значною мірою вже розкриті та відомі і здатні забезпечити розгортання нових досліджень.

Переходячи до показу інформативних можливостей метричних книг як своєрідного виду джерел, дамо їх загальну характеристику і окреслимо особливості тих умовних груп, що перебувають у сховищах архіву.

В Державному архіві Запорізької області зберігається значна частина метричних книг церков, котрі діяли на Запоріжжі. Вони складають компактний і солідний масив його найдавніших документів: близько 3 тис. одиниць зберігання в 54 фондах, хронологічно охоплюючи період від 1774 р. до початку ХХ ст. (переважно до 1907 р.). Здебільшого це книги православних церков.

Структура цих книг добре відома дослідникам. І хоча, як вже зазначалося, вона зазнавала доповнень, ці зміни не відзначалися кардинальністю. Більшою мірою вони були спрямовані на ущільнення контролю держави над фіксацією актів та отримання більш повної інформації про них. Прагнення влади до всеосяжного контролю над станом суспільства (що не було новиною, як і бажання використати при цьому церковний апарат) показують вимоги указів про щорічне подання губернськими правліннями до Сенату відомостей про народжених, одружених і померлих (10 лютого 1782 р.) та про здійснення на вимогу Синоду (29 березня 1796 р.) щорічного збору і публікації аналогічних відомостей з метричних книг²⁰.

Тож вважаємо, що ця структура записів на загал була типовою, оскільки визначалася на законодавчому рівні, адже ведення метричних книг було рівнозначне веденню офіційної державної документації. Тим не менше, маємо нагадати її вміст для показу інформативної складової книг. (Для більш повного уявлення про зміни у формулярах записів рекомендуємо звернутися до публікації І. І. Лимана²¹).

Метричні книги ділилися на три частини: про народжених, пошлюблених і померлих. Записи про народжених фіксували порядкові номери актів (пізніше окремо для чоловічої і жіночої статі), дату народження та хрещення немовляти, його ім'я. Обов'язковою була фіксація прізвища батька

православного населення Лівобережної України другої половини ХVІІІ – першої половини ХІХ століть: соціально-демографічний аспект: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2020. 622 с.

²⁰ Лобко Н. В. Назв. праця. С. 162.

²¹ Лиман І. Метричні книги... С. 197–211.

дитини із зазначенням імені та по-батькові, місця проживання та соціального стану. Вказувалось ім'я, по-батькові матері із зазначенням законності шлюбу та віросповідання. Фіксувалися також відомості про хрещених батьків і священника, який робив запис і здійснював обряд хрещення.

Метричні записи про шлюб фіксували дату події, прізвища, ім'я, по-батькові, вік, віросповідання осіб, що брали шлюб, місце їх проживання та соціальний стан. Конкретизувалося, яким по черзі був цей шлюб, чи хтось із наречених був вдівцем чи вдовицею. Зазначалися прізвища свідків і священника, який вінчав подружжя.

Розділ записів про померлих повідомляв прізвище, ім'я та по-батькові покійника, його вік, місце проживання, дату смерті та поховання. Зазначалася причина смерті. Називалося прізвище духовної особи, яка сповідала та здійснювала поховальний обряд.

Найчастіше в кінці річного розділу книг складався екстракт, що містив цінний статистичний аналіз первинних записів: числа народжень, шлюбів, смертей із конкретизацією причин, віку і статі померлих, зазначенням причин смертності (хвороби, нещасні випадки тощо).

Таким чином у всіх розділах метричних книг невід'ємними були точні дати подій, свідчення соціального стану залучених до юридичного акту осіб, додаткові відомості щодо місця проживання, родинні зв'язки, обставини, демографічні характеристики (вік, стать). Все це і створює унікальну джерельну основу для аналізу демографічних і соціальних процесів на певному локальному просторі. Саме завдяки точності і юридичній правочинності метричних актів маємо їх сприймати за найбільш достовірний матеріал для історичних реконструкцій. Досліджуючи метричні книги про померлих, О. В. Кригіна цілком обґрунтовано наголошує на особливій важливості їх статистичної складової, цінність цього виду джерел для генеалогічних досліджень, вивчення біографістики. Завдяки відомостям метрик про кількісний склад населення, рівень народжуваності та смертності, шлюбів, міграцій формується основа для вивчення історичної демографії. Зафіксовані у метриках відомості про хвороби стають у нагоді історикам медицини, а свідчення асиміляційних процесів та конфесійних змін дозволяє пізнати етноконфесійну історію України²².

Мова йде не тільки про метричні книги православних церков, а й про книги послідовників інших віровизнань.

В Державному архіві Запорізької області частково збереглися також метричні книги єврейських синагог м. Олександрівська (1858–1916)²³, м. Мелітополя (1872–1906)²⁴, м. Оріхова (1880–1906)²⁵, с. Гуляйполя (1887–1904)²⁶, а також католицьких, лютеранських церков та молитовних будинків менонітів. Зокрема, 19 одиниць зберігання за 1847–1922 рр. становлять метричні книги римо-католицьких церков с. Ейхвальд Маріупольського повіту Катеринославської губернії (1852–1865)²⁷; с. Готланд (с. Мар'янівна) (1905–1906), с. Урицьке Олександрівського повіту Катеринославської губернії (народження) (1871–1891)²⁸; с. Ейгенфельд (1905)²⁹; с. Гросвейде Бердянського повіту Таврійської губернії (1901–1906)³⁰ та ін. Структура записів і зміст інформації у книгах цих церков схожі з православними. Відмінністю частини про новонароджених є зазначення дівочого прізвища матері немовлят. У частині записів про шлюб додатково зазначалися відомості про батьків наречених, а також дата оголошення наречених про одруження. У частині про смерть додавалися відомості про членів родини померлого.

Також на зберіганні перебувають близько 20 одиниць метричних книг євангельсько-лютеранських церков, що діяли в межах нинішньої території Запорізької області. Зокрема, це документи церков: м. Запоріжжя (1905–1922) Ф. 112³¹, с. Гохштедт (Високе) Мелітопольського повіту Таврійської губернії (1847–1906, народження, шлюб)³², с. Грунау (Розівка) Маріупольського повіту (1904–1906, народження)³³, с. Людвігсталь (Калинове) Маріупольського повіту Катеринославської губернії (1879–1882, народження; 1864–1882, смерть)³⁴, с. Пришиб Мелітопольського повіту Таврійської губернії (1892–1900, шлюб)³⁵. Примітно, що метричні книги католицьких і лютеранських парафій велися як німецькою, так і російською (пізніше), мовами. Хронологія цих записів також

²³ ДАЗО. Ф. 167. Оп. 1. URL: <https://www.archivzp.gov.ua/images/opisi/F167op1.pdf>

²⁴ Там само. Ф. Р–5593. Оп. 1. Спр. 83 а–93; 223–250.

²⁵ Там само. Оп. 2. Спр. 979–998.

²⁶ Там само. Спр. 486.

²⁷ Там само. Ф. 162. Оп. 1. URL: <https://www.archivzp.gov.ua/images/opisi/F162op1.pdf>

²⁸ Там само. Ф. Р–5593. Оп. 2. Спр. 660–662. URL: <https://surl.li/jngckq>

²⁹ Там само. Спр. 790 а. Арк. 1–71.

³⁰ Там само. Спр. 1431. Арк. 1–77.

³¹ Там само. Ф. 112. Оп. 2. URL: <https://www.archivzp.gov.ua/images/opisi/F112op2.pdf>

³² Там само. Ф. Р–5593. Оп. 2. Спр. 791–793 а; Оп. 3. Спр. 549.

³³ Там само. Спр. 630. Арк. 1–178.

³⁴ Там само. Спр. 659, 659 а.

³⁵ Там само. Спр. 794 а.

²² Кригіна О. В. Назв. праця. С. 148.

додає черговий штрих до вивчення вже згаданих асиміляційних процесів на території краю.

Вкотре зазначимо, що останніми десятиліттями (фактично від доби державної незалежності) доступ дослідникам до метричних книг був значно спрощений завдяки напрацюванням архівістів і ентузіастів генеалогії. Співробітниками Державного архіву Запорізької області були оцифровані описи фондів, і, передусім, – найбільш ранніх, якими є фонди церков з їхнім вмістом метричних книг³⁶. Серед них, для прикладу – Покровська соборна церква м. Олександрівськ (1774–1930)³⁷, Троїцька церква с. Воскресенка, Олександрівського повіту Катеринославської губернії (1832–1858)³⁸; Петропавлівська церква, с. Василівка, Мелітопольського повіту Таврійської губернії (1858–1904)³⁹; Церква Воздвиження Чесного Хреста, с. Вищетарасівка Катеринославського повіту Катеринославської губернії (1788–1921)⁴⁰. Крім того, на сьогодні до послуг дослідників ранньої історії населених пунктів Запорізького краю є кілька потужних інтернетресурсів. На порталі «Каталог Метричних Книг України «Генеалогія»» розміщена інформація довідкового характеру, в тому числі – і про метрики населених пунктів Запорізького краю, пошук яких спрощують ключові слова, якими є назви населених пунктів або назви церков у яких велись метричні книги. Скажімо, – «м. Олександрівськ Катеринославська губернія», або «м. Олександрівськ Катеринославська губернія. Церква святого Миколая», «м. Олександрівськ Катеринославська губернія. Пилипівська церква» тощо⁴¹. Навіть з самих описів можемо почерпнути важливі історичні відомості про події на території населеного пункту. Скажімо, з опису згаданої вище церкви Воздвиження Чесного Хреста, с. Вищетарасівка дізнаємось про такий вагомий факт громадсько-церковного життя 1860-х рр., як читання священником проповідей своїм парафіянам українською мовою, що тоді забороняла робити офіційна влада, вимагаючи, аби проповіді виголошувалися російською. В архіві цієї церкви тривалий час зберігався збірник цих україномов-

них проповідей⁴². Наведений факт – свідчення міцності українських національних традицій попри невпинний тиск русифікації та імперської уніфікації, це – доказ опору, який постійно і органічно породжувала українська ментальність, а нових сил додала їй модерна національна свідомість.

Метричні книги, що зберігаються в архіві, умовно можна поділити на три групи.

До першої з них варто віднести метричні книги церков зосереджені в окремих фондах парафіяльних і соборних церков та молитовних будинків. Власне фонди майже всіх церков складаються виключно з метричних книг. Наприклад – Вознесенського собору м. Бердянськ Таврійської губернії (1831–1917)⁴³, Церква Успіння Пресвятої Богородиці, с. Андріївка Олександрівського повіту Катеринославської губернії (1784–1920)⁴⁴; Миколаївської церкви с. Пологи Олександрівського повіту Катеринославської губернії (1799–1906)⁴⁵, Церква Святого Миколая, с. Заливне Олександрівського повіту Катеринославської губернії (1799–1905)⁴⁶, Успенська церква, с. Басань Олександрівського повіту Катеринославської губернії (1808–1858)⁴⁷, Церква Святого Миколая, с. Жеребець (з 1939 по 2016 – Кірове; нині – Таврійське) Олександрівського повіту Катеринославської губернії (1788–1863)⁴⁸, Церква Святої Трійці, с. Берестове Бердянського повіту Таврійської губернії (1807–1905)⁴⁹ та ін.

Згадана група фондів церков репрезентує найбільш ранню групу джерел. Зокрема, як бачимо з наведених вище прикладів, вони хронологічно захоплюють останню чверть XVIII – першу половину XIX ст.

Цінність цієї групи фондів полягає, зокрема, в тому, що метричні книги цих церков засвідчили прізвища перших поселенців, місце їх попереднього мешкання, стану приналежності, а у випадку кріпосницької залежності – ім'я їх господаря. Кни-

³⁶ Державний архів Запорізької області. Офіційний сайт. URL: <https://sur.li/rvybsd>

³⁷ ДАЗО. Ф. 19. Оп. 1. URL: <https://www.archivzp.gov.ua/images/opisi/F19op1.pdf>.

³⁸ Там само. Ф. 49. Оп. 1 <https://www.archivzp.gov.ua/images/opisi/F49op1.pdf>

³⁹ Там само. Ф. 87. Оп. 1. URL: <https://www.archivzp.gov.ua/images/opisi/F87op1.pdf>

⁴⁰ Там само. Ф. 115. Оп. 1. URL: <https://www.archivzp.gov.ua/images/opisi/F115op1.pdf>

⁴¹ Каталог Метричних Книг України «Генеалогія». URL: https://genealogia.com.ua/metrychni-knyhy/?alpha_locality

⁴² ДАЗО. Ф. 115. Оп. 1. Спр. 1. URL: <https://www.archivzp.gov.ua/images/opisi/F115op1.pdf>

⁴³ Там само. Ф. 245. Оп. 1. Спр. 1–48. URL: <https://www.archivzp.gov.ua/images/opisi/F245op1.pdf>

⁴⁴ Там само. Ф. 145. Оп. 1. Спр. 1, 2, 6, 8, 12–14, 16–17, 19–22, 25, 29, 32, 38, 39, 41. URL: <https://www.archivzp.gov.ua/images/opisi/F145op1.pdf>

⁴⁵ Там само. Ф. 150. Оп. 1. Спр. 1–17. URL: <https://www.archivzp.gov.ua/images/opisi/F150op1.pdf>

⁴⁶ Там само. Ф. 151. Оп. 1. Спр. 1–12. URL: <https://www.archivzp.gov.ua/images/opisi/F151op1.pdf>

⁴⁷ Там само. Ф. 152. Оп. 1. Спр. 1–6. URL: <https://www.archivzp.gov.ua/images/opisi/F152op1.pdf>

⁴⁸ Там само. Ф. 172. Оп. 1. Спр. 1–5. URL: <https://www.archivzp.gov.ua/images/opisi/F172op1.pdf>

⁴⁹ Там само. Ф. 239. Оп. 1. Спр. 1–35. URL: <https://www.archivzp.gov.ua/images/opisi/F239op1.pdf>

ги дають уявлення про величину населених пунктів і, безперечно, про віросповідну приналежність населення. А при порівнянні книг за різні роки простежується демографічна динаміка населення. За переліченими ознаками неважко буває встановити і національну приналежність переважної більшості жителів того чи іншого населеного пункту. В найбільш ранніх із збережених метричних книгах зазначено, до якого розряду відносився населений пункт, було це державне чи власницьке село. Крім того, завдяки збереженості метричних книг окремих церков за кілька десятиліть, як вже зазначалося, видається можливим прослідкувати зміни в соціальному статусі населення окремих селищ запорізького краю. Типову ілюстрацію цього процесу спостерігаємо на прикладі метричних книг казенного селища Андріївки Бердянського повіту Таврійської губернії. Актів записи за 1817, 1819 рр. фіксують факт проживання в ньому «полтавської губернії Кобиляцького повіту, містечка Беліков жителя козака Ілії Зозуленка (Зозулі)». В річному розділі метричної книги за 1821 р., де є записи із згадкою про цього жителя, слово «козак» відсутнє, а в 1823 р. – згаданий Ілія Зозуленко записаний вже, як «поселянин»⁵⁰.

Другу умовну групу метричних книг церков становлять документи архівної колекції метричних книг церков Бердянського та Мелітопольського повітів Таврійської губернії (Ф. 246). Колекція вміщує метричні книги церков, підпорядкованих свого часу Херсоно-Таврійській єпархії і була сформована з архіву Херсонської духовної консисторії. Особливістю джерел цієї групи є те, що вони охоплюють лише територію південної частини нинішньої Запорізької області – колишньої Таврійської губернії, а хронологічно обмежені кінцем XVIII – другою третьою XIX ст. (1799–1868 рр.). Названу групу джерел відзначають відносно більша повнота документів та збереженість метричних книг більшості церков Бердянського, Дніпровського і Мелітопольського повітів. Оскільки ці церкви знаходились на порівняно компактній географічній площині, їх документи спроможні більш цілісно передати особливості історичного минулого цього підregionу.

Третю групу джерел складають метричні книги, зосереджені в архівній колекції метричних книг реєстрації актів громадянського стану по Запорізькій області (Ф. Р–5593). Вони відтворюють більш пізніший хронологічний діапазон: 1847–1906 рр. Серед них є метричні книги всіх

районів нинішньої Запорізької області. Особливість фондоутворення колекції полягала в тому, що її склали документи церков різних конфесій (здебільшого, все ж – православних церков), які тривалий час зберігалися в районних відділах запису актів громадянського стану (ЗАГС) і лише наприкінці XX ст., згідно з чинним законодавством, у зв'язку з закінченням сімдесятип'ятирічного терміну зберігання в відомчих архівах, були передані до державного архіву області і сконцентровані в окремий фонд. Характер документів згаданої колекції нічим не відрізняється від джерел попередніх фондоутворювачів. Вони так само є реальним джерелом поглиблення наших знань про заняття і рух населення на Запоріжжі, віковий і віросповідний його склад, відомості про наявні соціальні групи, біографічні та генеалогічні свідчення людей, життя і діяльність яких певний час були пов'язані з Запорізьким краєм. Прикладом цього може бути уточнення працівниками Державного архіву Запорізької області у 80-ті рр. XX ст. дати народження ватажка анархістського руху Н. І. Махна за матеріалами метричної книги Христо-Воздвиженської церкви с. Гуляйполя.

За географією фондоутворювачів архівні фонди, що включають метричні книги, нерівнозначні. Як неважко зрозуміти з вищенаведеної класифікації, більшість фондів – дрібні, оскільки це фонди окремих церков, що безпосередньо надходили до архіву. Згадана вище колекція метричних книг (Ф. Р–5593) не передає специфіки її комплектування, оскільки була сформована як цілісність ще до передачі цього документального комплексу в архів. Разом з тим, вона документально репрезентує найбільш широкий історико-географічний регіон – відповідний межах нинішньої Запорізької області.

Наведена характеристика фондів, в яких зберігаються метричні книги, свідчить про те, що вони уявно покривають всю територію нинішньої Запорізької області та навіть частину Херсонської (збережені метрики церков таких населених пунктів як Верхні Сірогози, Нижні Сірогози, Верхній Рогачик, Рубанівка та ін.) тим самим даючи матеріал для поглиблення краєзнавчих досліджень відносно багатьох населених пунктів і окремих районів.

Як вже зазначалося, метричні книги традиційно поділялися на три частини: про народжених, одружених і померлих.

Необхідно підкреслити, що не всі означені частини збереглися в рівній мірі.

Кожній із згаданих частин притаманний певний чітко визначений, і, здебільшого, витриманий об'єм

⁵⁰ Там само. Ф. 246. Спр. 12, 14, 18, 20. URL: <https://archivzp.gov.ua/images/opisi/F246op1.PDF>

інформації. Так, в метричній книзі про народження православних зазначалися дата народження і хрещення, ім'я народженого та його батьків, їх станова, віросповідна приналежність, місце проживання та приписки, прізвища та імена свідків («восприємників», «поручителів») і духовної особи, яка зробила запис.

Певні, але непринципові, відмінності з православними мають лютеранські та інші протестантські, іудейські метричні книги, що пов'язано з відмінностями у віровченні (традиції пізнішого прийняття обряду хрещення, відсутності священників у протестантів, національної традиції не записувати громадян по-батькові в іудеїв тощо). Частина цих метричних книг на національних мовах. Лютеранські метричні книги пізнішого часу написані російською мовою, проте зберігають подвійну (російську та німецьку) транскрипцію написання імен та прізвищ осіб, а іноді і подвійні назви населених пунктів (до перейменування та після перейменування). В лютеранських метричних книгах про народження додатково зазначалося місце хрещення: «вдома», «в школі», «в молитовному будинку» тощо. Вказувалося і «по нужді охрещення» вчителями з подальшим ствердженням подібних свячень пасторами. Поряд з цими відомостями зазначались і кількісні показники: «число законнонароджених», «число незаконнонароджених», «число мертвнонароджених та тих, які померли до хрещення». Разом з тим, метричні книги про народження несуть і додаткову важливу для дослідника інформацію про народження двійні, трійні⁵¹.

Записи про укладення шлюбу, крім обов'язкової дати події, фіксували вік та соціальний стан обох членів подружжя, іноді зазначаючи їх родинне становище (наприклад: «син маріупольського міщанина», «дочка семенівського селянина», «дівця», «вдова», «вдівець» тощо). У випадку, якщо шлюб брав військовослужбовець, то вказувалися його військове звання, рід служби, часто-густо навіть номер військової частини (полку, роти), та вказувалося соціальне походження – «із селян», «із міщан» тощо, або ж зазначалося, що шлюб бере військовослужбовець, «відпущений в тимчасову відпустку». Наприклад, «15-го драгунського Тверського його імператорської величності Великого князя Миколая Миколайовича Старшого полку рядовий Михайло Янов Циульський»⁵², «Кавказького лінійного батальйону унтер офіцер Наум Наумов

Бражка»⁵³, «Першої роти Керченської Кріпосної артилерії старший феєрверкер Ігнатій Тимофій Никитенко»⁵⁴. Якщо ті, хто брав шлюб, були немісцевими, вказувалося місце їх приписки, постійного мешкання чи роботи (інколи – батьків): «Таврійської губернії, Бердянського повіту учитель народної школи Василь Ігнатович Олексенко», «Катеринославської губернії Павлоградського повіту селища Тернівки Григорія Копійчикова дочка Євдокія»⁵⁵ тощо. Обов'язково також вказували, якого разу особа брала шлюб. Так само, наводились прізвища свідків обох пошлюблених та духовної особи, що зробила актовий запис.

Записи про померлих неодмінно повідомляють вік померлої людини, а також «звання, ім'я й прізвище померлого». Якщо помирав приписний селянин чи його неповнолітні діти, зазначалося не місце останнього мешкання покійного, а місце його приписки чи приписки його батька (інколи – це місце народження).

В лютеранських книгах також фігурують подібні відомості, серед яких значно частіше згадуються іноземне підданство осіб, а стосовно заміжніх жінок – ще й їх дівочі прізвища, окремо зазначено дату смерті і дату поховання. Так само, зазначалося місце погребання (як правило традиційне – «на парафіяльному цвинтарі»), прізвище священника, який сповідав людину перед смертю та здійснював обряд поховання. В більш пізніших книгах різних конфесій зазначається і причина смерті: «від чахотки», «від кору», «від жаби», «від крупу», «від віспи», «від маразму». Іноді, через невисоку медичну обізнаність священника чи осіб, що свідчили причину смерті, зазначені досить непевні відомості: «від дитячої», «від старості», «від натуральної», «від поносу» тощо. У випадку смерті неповнолітніх зазначалося прізвище глави сім'ї.

Річний розділ метричної книги, як правило закінчувався відомістю («екстрактом»), в якій узагальнено враховувалися кількість народжень, шлюбів, смертей, зареєстрованих при церкві чи молитовному будинку. Фіксувалась не просто цифра народжень, а подавалася кількість «законно» і «незаконнонароджених», двійні, «підкинутих» дітей.

Серед тих, хто взяв шлюб, окремо обліковували: «отроків з дівцями», «отроків з вдовами» та «вдівців з вдовами». Надзвичайно скрупульозною була статистика померлих за віком. Вона подавалася окремо для кожної вікової категорії, різниця

⁵¹ Там само. Ф. Р–5593. Оп. 2. Спр. 61. Арк. 101 зв.

⁵² Там само. Арк. 134 зв.

⁵³ Там само. Арк. 166 зв.

⁵⁴ Там само. Арк. 243 зв.

⁵⁵ Там само. Спр. 664. Арк. 102.

між якими становила п'ять років. Зазначалися найбільш поширені причини дорослої та дитячої смертей, а також випадки наглої смерті. Типовий приклад такої констатації читаємо в відомості Покровської церкви с. Олексіївки Олександрівського повіту за 1874 р.: «Невластивою смертю помер Олексіївський державний селянин Микита Даміанов; задушений млином. По метриці записаний вересня 10 за № 35»⁵⁶.

Отже, можна зробити висновок, що, завдяки інформації означеного змісту, метричні книги слугують надзвичайно цінним вихідним матеріалом для характеристики соціально-економічних та демографічних процесів на Запоріжжі в XVII–XX ст. За допомогою згаданого виду джерел цілком можливо поглибити уявлення і про соціально-політичні процеси в регіоні, коли асиміляційний пресинг російської імперії проти залишків автономії України та щонайменших виявів національної самобутності надзвичайно посилювався. Щодо останнього: порівнюючи актові записи за різні роки, видається цілком можливим констатувати прояви асиміляційних процесів: зросійщення українських козацьких прізвищ, видозміну їх на російський взірєць, зокрема, появу в них властивих саме для російських прізвищ закінчень -ов, -ая тощо.

В метричних книгах зафіксовано і надзвичайно цікаві відомості про становище церкви, релігійний рух, розвиток церковної освіти на Запоріжжі у XVIII–XIX ст. Підставою для вивчення цієї сфери є вже те, що збереглися метричні книги церков різних конфесій. Локалізація цих церков і вивчення характеру записів в їх метриках відкриває можливість конкретизувати факти про осередки, діячів тієї чи іншої релігійної або етноконфесійної спільноти на території Запорізького краю. Зокрема – про переселення православного болгарського населення в Північне Приазов'я на початку 60-х рр. XIX ст., про трагічну долю перших поселенців, чи не половина яких вимерла протягом першої ж зими, про існування духоворських поселень, наявність в їх середовищі різних толків, релігійні практики старообрядців за матеріалами їхньої громади у м. Бердянську 1857–1924 рр.⁵⁷, про діяльність баптистських осередків в селах, що відносяться зараз до Василівського району (1908–1921 рр.)⁵⁸.

Важливу інформацію про поширення ідей релігійного вільнодумства на Півдні дають і записи в

метричних книгах церков тих парафій, де мешкало православне українське та російське населення. Так в метричній книзі Георгіївської церкви с. Старопетровки Маріупольського повіту Катеринославської губернії за 1889 рік знаходимо актовий запис про народження дочки Євдокії у бердянської міщанки вдови Євдокії Афанасіївни Безсонової, «яка належить до секти безпоповців, 24 років від роду, внаслідок виявленого нею рішучого бажання помазанням святого мира, приєднана до Православної греко-російської церкви, із збереженням попереднього її імені»⁵⁹. Зазначалося, що при миропомазанні були присутніми учитель Бердянської гімназії Микита Буковський з дружиною.

В метричній книзі Вознесенського собору м. Бердянська, Святодухівської церкви селища Давидівки Мелітопольського повіту знаходимо відомості про пошлюблення іноземнопідданих православних та про подружжя католиків з православними⁶⁰. Співробітниця Державного архіву Запорізької області О. Г. Величко, проаналізувавши записи метричних книг Вознесенського собору, Богоявленської, Петро-Павлівської та Покровської церков м. Бердянська, констатувала, що за ними складається картина соціального стану грецької громади міста. Записи свідчать про регулярну участь у парафіяльному житті перших осіб, серед яких були: грецькопідданий граф Дмитрій Анастасієв Метакса з родиною, дворянин Дмитрій Феодосієв Ревеліоті з родиною, «іноземний гість Бердянський» першої гільдії купець Пападакі Іван Григорович з родиною та ін. Місце постійного проживання іноземців метрики не вказували, називаючи лише країну, підданими якої вони були. Частіше приїздили піддані Греції, рідше – турецькопіддані та перськопіддані. Дослідниця заперечує твердження про нібито «замкненість грецьких громад», наводячи приклади змішаних шлюбів, як «факт злиття заможних родин і капіталів», коли грек брав шлюб з російською дворянкою, французький підданий вінчався на гречанці, місцевий міщанин лютеранського віровизнання одружувався з гречанкою тощо⁶¹.

Метричні книги відображають культурно-освітні зрушення в локальних середовищах. А. В. Макидонов, публікуючи відомості з перших метричних книг м. Олександрівська, побіжно

⁵⁶ Там само. Арк. 124.

⁵⁷ Там само. Оп. 1. Спр. 188. Арк. 1–194. URL: <https://surl.li/oouyiw>

⁵⁸ Там само. Оп. 3. Спр. 189.

⁵⁹ Там само. Оп. 2. Спр. 106. Арк. 49 зв.

⁶⁰ ДАЗО. Ф. 245. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 103 зв.–104; Ф. Р–5593. Оп. 2. Спр. 61. Арк. 34 зв.–35.

⁶¹ Величко О. Г. Грецька релігійна громада Бердянська Таврійської губернії кінця XIX – початку XX ст. *Запорізький архів. Студії з історії греків Південної України XVIII–XX ст.* Запоріжжя: ТОВ «Оріон-7», 2003. С. 28–29.

свідчить про певний освітній рівень і соціальні зв'язки представників місцевої духовної та військової еліт. Йдеться про шлюб «отрока» Стефана Кошевського – сина відомого в Олександрівську церковного діяча, протопопа Покровської церкви Олександрівського посаду Романа Тихоновича Кошевського (на той час вже покійного). 21 жовтня 1788 р. Стефан брав шлюб з «дівцею» Анною – дочкою відставного прапорщика Трофима Яковлевича Домашнього. Наречений вже закінчив курс навчання в Катеринославській духовній семінарії «зі свідоцтвом» у статусі «богослов'я учень»⁶². Запис ілюструє як освітній рівень місцевого духовенства, так і середовище, з якого формувалися священицькі династії. Подібні свідчення непоодинокі.

В метричній книзі про шлюб Архангело-Михайлівської церкви с. Семенівки Мелітопольського повіту Таврійської губернії за 1906 р. в графах, де записано «звання» осіб, що брали шлюб, відзначаємо відомості про Луку Івановича Яроцького, який закінчив повний курс Київської духовної семінарії та дочку священика Маргариту Павлівну Попову, яка закінчила повний курс Таврійського

епархіального жіночого училища⁶³. Так само є свідчення про династичний шлюб між нащадками місцевих священнослужителів – сина диякона Жаринова та дочки священика Шеларя.

Наведені факти свідчать, що метричні книги можна розглядати і як цінне джерело вивчення церковного життя, значущих генеалогічних відомостей, джерело з соціальної історії, демографічних процесів тощо. Проте, у будь-якому випадку, використати інформативні можливості метричних книг можна лише ретельним аналізом їх записів.

Отож, вважаємо, що метричні книги, які зберігаються в державному архіві Запорізької області, являють собою цікавий та змістовний масив історичних джерел, що неодмінно стане дедалі частіше використовуватись в краєзнавчих дослідженнях.

Якнайшвидше включення цього масиву у сферу історичного аналізу відкриє нові можливості і перспективи. Залучення цих джерел до краєзнавчих досліджень спроможне збагатити їх різносторонньою інформацією про минуле Запорізького краю – типового регіону Південної України, і, водночас, проілюструвати особливості його розвитку.

⁶² Макидонов А. В. Первые метрические книги... С. 103.

⁶³ ДАЗО. Ф. Р–5593. Оп. 2. Спр. 711. Арк. 184 зв.

References

- Anotovanyj reiestr fondiv pravoslavnykh tserkov, iaki zberihaiut'sia v Derzhavnomu arkhivi Zaporiz'koi oblasti / uporiad. O. Yu. Zinchyk. URL: <https://short-link.me/YLJW>
- Bojko A. V. Kolonizatsiia i aharni vidnosyny v Pivdennij Ukraini u dzherelakh ostann'oi chverti XVIII stolittia. *Pytannia aharnoi istorii Ukrainy ta Rosii: Materialy naukovykh chytan', prysviachenykh pam'iaty D. P. Pojdy*. Dnipropetrovs'k, 1995. S. 34–39.
- Bojko A. V. Sotsial'na istoriia Pivdennoi Ukrainy ostann'oi chverti XVIII stolittia (problema suspil'nykh hrup). *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho derzhavnoho universytetu*. Zaporizhzhia, 2000. Vyp. XI. S. 100–106.
- Bondar V., Velychko O. Dokumenty pro diial'nist' ievrejs'kykh relihijnykh hromad u XIX st. *Zaporiz'kyj arkhiv Studii z istorii ievreiv Zaporiz'koho kraiu* (XIX – I polovyna XX st.). Melitopol': TOV «Vydavn. budynok MMD», 2010. S. 8–12.
- Borodenko O. A. Shliub i rodyna pravoslavnoho naselennia Livoberezhnoi Ukrainy druhoi polovyny XVIII – pershoi polovyny XIX stolit': sotsial'no-demohrafichnyj aspekt: monohrafiia. Odesa: Vydavnychyj dim «Hel'vetyka», 2020. 622 s.
- Velychko O. H. Hrets'ka relihijna hromada Berdians'ka Tavrijs'koi hubernii kintsia XIX – pochatku XX st. *Zaporiz'kyj arkhiv. Studii z istorii hrekiv Pivdennoi Ukrainy XVIII–XX st.* Zaporizhzhia: TOV «Orion-7», 2003. S. 28–29.
- Hanchev O. I. Demohrafichni transformatsii bolhars'koi spil'noty Pivdennoi Bessarabii (XIX – pochatok XXI st.). Odesa: Simeks-Print, 2020. 636 s.
- Huzenkov S. Metrychni knyhy iak dzherelo z sotsial'noi istorii Pivdennoi Ukrainy druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.: informatyvni mozhlyvosti (na materialakh Derzhavnoho arkhivu Zaporiz'koi oblasti). *Naukovi zapysky: Zbirnyk prats' molodykh vchenykh ta aspirantiv*. Kyiv, 2001. T. 6. S. 206–209.
- Huzenkov S. H. Metrychni knyhy Pivdennoi Ukrainy druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.: dzhereloznavchyy narys. Kyiv; Zaporizhzhia: In-t ukr. arkhieohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevs'koho, 2011. 124 s.
- Huzenkov S. H. Metrychni knyhy iak dzherelo z istorychnoi demohrafii Pivdennoi Ukrainy druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.06. Zaporizhzhia, 2005. 17 s.
- Huzenkov S. H. Osoblyvosti fiksatsii nepravoslavnoho naselennia u pravoslavnykh metrychnykh knyhakh Pivdennoi Ukrainy druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. *Kul'turolohichnyj visnyk. Naukovo-teoretychnyj schorichnyk Nyzhn'oi Naddniprianschyny*. Zaporizhzhia, 2006. Vyp. 16. S. 18–24.
- Gusarka. Stat'i i dokumenty po istorii sela / avt.-sost. A. V. Novikov. Izd. 2-e, dop. Zaporozh'e: STATUS, 2018. 652 s.

- Derzhavnyj arkhiv Zaporiz'koi oblasti: Anotovanyj reiestr opysiv. T. 1. Fondy doradians'koho periodu. Zaporizhzhia: Aktsent Invest-Trejd, 2012. 204 s. URL: <https://short-link.me/11j3x>
- Derzhavnyj arkhiv Zaporiz'koi oblasti: Ofitsijnyj sajt. URL: <https://surl.li/rvybsd>
- Derzhavnyj arkhiv Zaporiz'koi oblasti (dali – DAZO). F. 19. Op. 1. URL: <https://www.archivzp.gov.ua/images/opisi/F19op1.pdf>.
- DAZO. F. 49. Op. 1 <https://www.archivzp.gov.ua/images/opisi/F49op1.pdf>
- DAZO. F. 87. Op. 1. URL: <https://www.archivzp.gov.ua/images/opisi/F87op1.pdf>
- DAZO. F. 112. Op. 2. URL: <https://www.archivzp.gov.ua/images/opisi/F112op2.pdf>
- DAZO. F. 115. Op. 1. URL: <https://www.archivzp.gov.ua/images/opisi/F115op1.pdf>
- DAZO. F. 115. Op. 1. Spr. 1. URL: <https://www.archivzp.gov.ua/images/opisi/F115op1.pdf>
- DAZO. F. 145. Op. 1. Spr. 1, 2, 6, 8, 12–14, 16–17, 19–22, 25, 29, 32, 38, 39, 41. URL: <https://www.archivzp.gov.ua/images/opisi/F145op1.pdf>
- DAZO. F. 150. Op. 1. Spr. 1–17. URL: <https://www.archivzp.gov.ua/images/opisi/F150op1.pdf>
- DAZO. F. 151. Op. 1. Spr. 1–12. URL: <https://www.archivzp.gov.ua/images/opisi/F151op1.pdf>
- DAZO. F. 152. Op. 1. Spr. 1–6. URL: <https://www.archivzp.gov.ua/images/opisi/F152op1.pdf>
- DAZO. F. 162. Op. 1. URL: <https://www.archivzp.gov.ua/images/opisi/F162op1.pdf>
- DAZO. F. 167. Op. 1. URL: <https://www.archivzp.gov.ua/images/opisi/F167op1.pdf>
- DAZO. F. 172. Op. 1. Spr. 1–5. URL: <https://www.archivzp.gov.ua/images/opisi/F172op1.pdf>
- DAZO. F. 239. Op. 1. Spr. 1–35. URL: <https://www.archivzp.gov.ua/images/opisi/F239op1.pdf>
- DAZO. F. 245. Op. 1. Spr. 1–48. URL: <https://www.archivzp.gov.ua/images/opisi/F245op1.pdf>
- DAZO. F. 246. Op. 1. Spr. 12, 14, 18, 20. URL: <https://www.archivzp.gov.ua/images/opisi/F246op1.PDF>
- DAZO. F. R–5593. Op. 1. Spr. 83 a–93; 106, 188, 223–250. URL: <https://surl.li/ooyiwy>
- DAZO. F. R–5593. Op. 2. Spr. 61, 486, 630. 659, 659 a, 660–662, 664, 711, 790 a, 791–793 a, 794 a, 979–998, 1431 URL: <https://surl.li/jngckq>
- DAZO. F. R–5593. Op. 3. Spr. 189, 549 URL: <https://numl.org/.598003> ДАЗО. Ф. Р–5593. Оп. 1. Спр. 83 а–93; 106, 188, 223–250. URL: <https://surl.li/ooyiwy>
- ДАЗО. Ф. Р–5593. Оп. 2. Спр. 61, 630. 659, 659 а, 660–662, 664, 711, 790 а, 791–793 а, 794 а, 1431 URL: <https://surl.li/jngckq>
- ДАЗО. Ф. Р–5593. Оп. 3. Спр. 189, 549. URL: <https://numl.org/.598003>
- Zaporiz'kyj arkhiv. Studii z istorii hrekiv Pivdennoi Ukrainy XVIII–XX st. / avt.-uporiad.: O. H. Velychko, V. O. Bondar, N. O. Honcharova, I. V. Kozlova, Yu. O. Pryjmak. Zaporizhzhia: TOV «Orion-7», 2003. 140 s.
- Ihnatusha O. M. Dokumenty Derzharkhivu Zaporiz'koi oblasti pro osoblyvosti relihijnoho zhyttia naselennia Pivdnia Ukrainy (XIX st. – 30 rr. XX st.). *Malochislennye nacional'nosti Yuga Ukrainy: istoriya i sovremennost'. Tezisy k oblastnoj nauchno-prakticheskoy konferencii 19–20 oktyabrya 1990 g. Zaporozh'e*, 1990. S. 75–77.
- Ihnatusha O. M. Dokumenty relihijnykh ustanov ta orhanizatsij z fondiv Derzharkhivu Zaporiz'koi oblasti, iak dzhere-lo do vyvchennia istorii ridnogo kraiu (kinets' XVIII – persha tretyna XX st.). *Vestnik kraevedy. Tezisy nauchnyx dokladov i soobshhenij (aprel' 1990 g.)*. Zaporozh'e, 1990. S. 35–36.
- Kamenka-Dneprovskaya i rajon v dokumentax: spravochnik / avt.-sost. A. V. Novikov. Zaporozh'e: STATUS, 2020. 612 s.
- Kataloh metrychnykh knyh, scho zberihaiut'sia u Derzhavnomu arkhivi Zaporiz'koi oblasti / avtory-uporiad.: V. A. Arkhypova, O. Yu. Zinchuk, O. V. Shyshkina. URL: <https://short-link.me/11j2G>
- Kataloh Metrychnykh Knyh Ukrainy «Henealohiia». URL: https://genealogia.com.ua/metrychni-knyhy/?alpha_locality
- Kniaz'kov Yu. P. Zaporiz'ka oblast'. Istoryko-heohrafichnyj i toponimichnyj slovnyk. Vyp. 1. (Vasylivs'kyj, Vil'nians'kyj, Hulajpil's'kyj, Zaporiz'kyj, Novomykolaivs'kyj rajony). Zaporizhzhia: «Tandem-U». 2004. 320 s.
- Kniaz'kov Yu. P. Zaporiz'ka oblast'. Istoryko-heohrafichnyj i toponimichnyj slovnyk. Vyp. 2. (Velykobilozers'kyj, Kam'ians'ko-Dniprov's'kyj, Kujbyshevs'kyj, Mykhajliv's'kyj, Orikhiv's'kyj, Polohiv's'kyj, Roziv's'kyj, Tokmats'kyj rajony). Zaporizhzhia: «Tandem-U», 2006. 339 s.
- Kondratiuk Yu. S. Metrychni knyhy Volyns'koi ieparkhii kintsia XVIII – pochatku XX stolit'. Zhytomyr: Derzh. un-t «Zhytomyrs'ka politehnika», 2021. 95 s.
- Kryhina O. V. Metrychni knyhy iak dzhere-lo demohrafichnoi informatsii: chastyna tretia «pro pomerlykh». *Istorychni ta politolohichni doslidzhennia*. 2014. № 3–4. S. 147–156.
- Kuz'menko N., Chernoluckij V. Populyarnye ocherki istorii Aleksandrovska. T. I: Rozhdenie goroda (1770–1820). Zaporozh'e: Dikoe Pole, 1997. 152 s.
- Levchenko V. V. Odesa i Novorosijs'kyj universytet v metrychnykh knykh: istoriko-dzhere-loznavchij aspekt. *Visnyk KhNU: seriia «Istoriia»*. 2016. Vyp. 52. S. 65–72.

- Lyman I. *Metrychni knyhy iak dzherelo z tserkovnoho ustroiu Pivdennoi Ukrainy druhoi polovyny XVIII – pershoi polovyny XIX st. Naukovi zapysky: Zbirnyk prats' molodykh vchenykh ta aspirantiv*. Kyiv, 2001. T. 7. S. 197–211.
- Lobko N. V. Z istorii zaprovadzhennia metrychnykh knykh na ukrains'kykh zemliakh. *Sums'kyj istoryko-arkhivnyj zhurnal*. 2010. № VIII–IX. S. 159–164. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/48118>
- Liubchenko V. B. Kolektsiia podil's'kykh metrychnykh knykh XVIII st. iak dzherelo istoryko-kraieznavchykh doslidzhen'. *Materialy IX Podil's'koi istoryko-kraieznavchoi konferentsii*. Kam'ianets'-Podil's'kyj, 1995. S. 170–173.
- Makidonov A. V. *Dneprovskaya liniya (1770–1797)*. Zaporozh'e: Akcent, 2014. 556 s.
- Makidonov A. V. *Istoriya g. Zaporozh'ya (Aleksandrovska)*. Nachalo. Zaporozh'e: STATUS, 2024. 280 s.
- Makidonov A. V. *Metricheskie knigi g. Zaporozh'ya (Aleksandrovska) (1789–1800)*. Zaporozh'e: STATUS, 2023. 344 s.
- Makidonov A. V. *Pervye metricheskie knigi g. Zaporozh'ya (Aleksandrovska) (1774–1788)*. Zaporozh'e: STATUS, 2017. 256 s.
- Novikov A. V. *Velikaya Belozerka. Stat'i i dokumenty po istorii sela*. Zaporozh'e: STATUS, 2019. 704 s.
- Novikov A. V. *Novikovy: Semejnaya istoriya (v dokumentax)*. Zaporozh'e: STATUS, 2017. 592 s.
- Novyts'kyj Ya. P. *Istoriya goroda Aleksandrovska v svyazi s istoriej vznikoveniya krepostej Dneprovskoj linii. 1770–1806 gg. Tvory u 5 tomakh*. Zaporizhzhia: AA Tandem, 2007. T. 1. S. 184–303.
- Orlyanskij S. F. *Materialy k istorii evrejskoj obshhiny Aleksandrovska (Zaporozh'ya). 1780 – fevral' 1917 g.* Har'kov; Zaporozh'e: Evrejskij mir. 1997. 64 s.
- Pravoslavna tserkva na Pivdni Ukrainy (1775–1781) / uporiad.: I. Lyman. Dzherela z istorii Pivdennoi Ukrainy*. T. 4. Zaporizhzhia: RA «Tandem-U», 2004. 488 s.
- Reshetnikov O. S., Shevchuk S. P. *Pravoslavni tserkvy Bil'mats'koho kraiu XIX – poch. XX st.* Zaporizhzhia: Dniprov's'kyj metalurh, 2024. 72 s.
- Skochylias I. *Zaprovadzhennia metrychnykh knykh u Kyivs'kij pravoslavnij mytropolii v druhij polovyni XVII stolittia. Henealohichni zapysky Ukrains'koho heral'dychnoho tovarystva*. Bila Tserkva. 2001. Vyp. 2. S. 77–87.
- Skochylias I. *Metrychni knyhy v Halychyni pershoi polovyny XVIII st. Znak: Visnyk Ukrains'koho heral'dychnoho tovarystva*. L'viv, 1997. Ch. 14. S. 4–5.
- Shevchuk S. P. *Zaselennia Kujbyshevs'koho rajonu Zaporiz'koi oblasti v pershij polovyni XIX stolittia. Etnohrafichni doslidzhennia Pivdennoi Ukrainy*. Zaporizhzhia, 1992. S. 39–40.